

Ο Όμηρος και η γραφή: έλεγχος μιας θεωρίας

Χαράλαμπος Ε. Μαραβέλιας

Δικηγόρος-Δρ Νομικής

Από την εποχή των περίφημων *Prolegomena ad Homerum* του F.A. Wolf (1795) το ομηρικό ζήτημα έχει συνδεθεί στενά με το πρόβλημα της γραφής. Η ύπαρξη και χρήση της γραφής σε μια κοινωνία συχνά ταυτίζεται με αυτό που ονομάζουμε πολιτισμό. Η άγνοια όμως της γραφής δεν μπορεί να αποτελεί *μομφή* για μια κοινωνία ή εποχή που δεν γνωρίζει ακόμη αυτή την τέχνη. Δηλαδή συχνά γίνεται σύγχυση ανάμεσα στο «αγράμματος» και το «προ-εγγράμματος» ή «προ-αλφαβητικός», όπως και όλων αυτών με το «βάρβαρος».¹

Την ομηρική έρευνα έβγαλαν από το δίστρατο της επιλογής μεταξύ γραφής και μη-γραφής οι έρευνες του Milman Parry (εικ. 1), ο οποίος στα 1928-35 απέδειξε τον προφορικό χαρακτήρα της ομηρικής ποίησης.² Εν τούτοις ο προφορικός αιδός υπόκειται σε παντοίες δεσμεύσεις, κυρίως μετρικές. Ο Νίτσε παρατηρεί με οξυδέρκεια πως ο Όμηρος (εικ. 2) χορεύει με αλυσίδες.³

Αυτόματα βέβαια ανακύπτει το ζήτημα της προέλευσης του ομηρικού κειμένου, όπως το γνωρίζουμε εμείς σήμερα. Για διάφορους λόγους –όχι ιδιαίτερα πειστικούς– οι ομηριστές συνήθως πιστεύουν ότι το γνωστό σ' εμάς κείμενο των επών είναι εν πολλοίς το «κείμενο» του ίδιου του ποιητή. Μη αποκλίνοντας απ' αυτή την τάση, τόσο ο Parry, όσο και –ιδίως– ο συνεργάτης του A.B. Lord, επέλεξαν τη λύση της υπαγόρευσης του ομηρικού κειμένου (oral dictated text).⁴ Ωστόσο, η φύση αυτής της εικαζόμενης υπαγόρευσης παρέμεινε μάλλον ασαφής. Όμοια, ικανός αριθμός φιλόλογων έχει εκφράσει την άποψη γιατί να μην ήταν ο Όμηρος ο πρώτος που έκανε το αποφασιστικό βήμα από το προφορικό στο γραπτό, ή και γιατί να μην κατέγραψε ο ίδιος το έργο του.⁵ Η σύνδεση του Ομήρου με την αλφαβητική γραφή γίνεται προφανώς επειδή το αλφάβητο εμφανίζεται στην Ελλάδα σε μια εποχή που θεωρείται χονδρικά και ως εποχή του ποιητή. Όπως παρατηρεί όμως ο M. Detienne, «οι ψευδαισθήσεις που γεννά η λόγια παράδοση είναι τόσο έντονες, ώστε επιβάλλονται ακόμα και σε εκείνους τους σύγχρονους μελετητές που πάσχισαν να αποδεί-

ξουν ότι το έπος ανήκει σε μια παράδοση που αγνοεί τη γραφή».⁶

Η θεωρία του Powell

Ο Barry P. Powell είναι αμερικανός καθηγητής με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα σε ζητήματα της ομηρικής ποίησης και της γραφής. Το 1991 εξέδωσε το βιβλίο *Homer and the Origin of the Greek Alphabet* (Cambridge University Press). Τόσο στο έργο αυτό, όσο και σε μεταγενέστερες εργασίες του, ο Powell φέρνει τη θεωρία της υπαγόρευσης στα ακραία της όρια. Υποστηρίζοντας ότι όχι μόνο ο ίδιος ο Όμηρος υπαγόρευσε τα έπη του σε κάποιον «γραμματέα», αλλά και ότι το ελληνικό αλφάβητο επινοήθηκε ειδικά προκειμένου να καταγρα-

φούν τα ομηρικά έπη: για να υπάρχει ένα standard text (στερεότυπο κείμενο) ή μία correct version (σωστή εκδοχή), όροι που αμφότεροι παραπέμπουν σε μια ικανώς εγγράμματη κοινωνία.⁷ Θεωρεί μάλιστα ότι αυτός ο «προσαρμογέας/ διασκευαστής» (adapter) του φοινικικού αλφαβήτου σε ελληνικό, όπως τον αποκαλεί, ήταν ο (τρωικός ήρωας) Παλαμήδης. Το χρονολογικό πρόβλημα είναι εδώ εμφανές. Ο συγγραφέας μας πιστεύει ότι η θεωρία του ενισχύεται από τη φύση των αρχαιολογικών ευρημάτων της ελληνικής αλφαβητικής γραφής, από τα πρώτα δείγματά της μέχρι το 650 π.Χ.

Η θεωρία αυτή, που θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι εκτίθεται με σαφήνεια, γνώση και οξύνοια, στην ουσία δεν είναι νέα. Από το 1952 ο T. Wade-Gery, στο βιβλίο του *The Poet of the Iliad*, είχε θέσει

1. Ο Milman Parry (1902-1935), που δικαίως θεωρείται ο Δαρβίνος των ομηρικών σπουδών.

το ερώτημα γιατί το αλφάβητο να μην έχει επινοηθεί με σκοπό την καταγραφή (notation) της ελληνικής ποίησης (σ. 11-14.14). Ο Powell όμως συνδέει άμεσα την επινοήση του ελληνικού αλφαβήτου με τον ίδιο τον Όμηρο και τα έπη του. Παραθέτει μάλιστα το προοίμιο της *Ιλιάδας* σ' ένα υποθετικό αλφάβητο δικής του επινοήσης (εικ. 3).

Το «ομηρικό» αλφάβητο του Powell

Ο συγγραφέας θεωρεί το υποθετικό του αλφάβητο ως ευβοϊκό. Όμως το παλαιότατο ευβοϊκό αλφάβητο πιθανότατα χρησιμοποιεί το γράμμα για το ξ (ένας σταυρός μέσα σε τετράγωνο, ☐), αυτό δε το Ξ περιέχεται και στα ετρουσκικά *abecedaria* που σαφώς έχουν ευβοϊκά πρότυπα. Εν τούτοις ο Πάουελ για την απόδοση του ξ χρησιμοποιεί ΧΣ (ΕΧΣΗΟΔΕΤΑΠΡΟΤΑ, ΧΣΥΝΕΕΚΕ).⁸ Επίσης, το ευβοϊκό αλφάβητο για την απόδοση του χ χρησιμοποιεί Ψ. Συνεπώς οι γραφές ΑΧΙΛΕΟΣ, ΦΣΥΧΑΣ, ΑΧΑΙΟΙΣ κ.λπ. δεν είναι πειστικές. Ενώ οι αρχαϊκές ελληνικές επιγραφές συνήθως παραλείπουν τα διπλά γράμματα, ο συγγραφέας εφαρμόζει αυτή την αρχή μόνο για τα σύμφωνα, αλλά όχι στα φωνήεντα. Στη λέξη *FANAXΣ* δηλώνεται το δίγαμμα (F), αλλά παραλείπεται στο ΔΙΟΣ (ΔιFός), οπότε ...*δυοῖν θάτερον*. Η παρουσία των «συμπληρωματικών» γραμμάτων Φ, Χ σ' αυτό το «ομηρικό» πρωταλφάβητο, καθιστά προβληματική τη φύση του ως τέτοιου. Επίσης ο συγγραφέας χρησιμοποιεί γραφή *βουστροφηδόν* (με αριστερόστροφη αρχή) ενώ οι παλαιότερες ελληνικές αλφαβητικές επιγραφές είναι γραμμένες *ἐπὶ τὰ λαιά*, δηλαδή από δεξιά προς τ' αριστερά.

Το ελληνικό πρωταλφάβητο

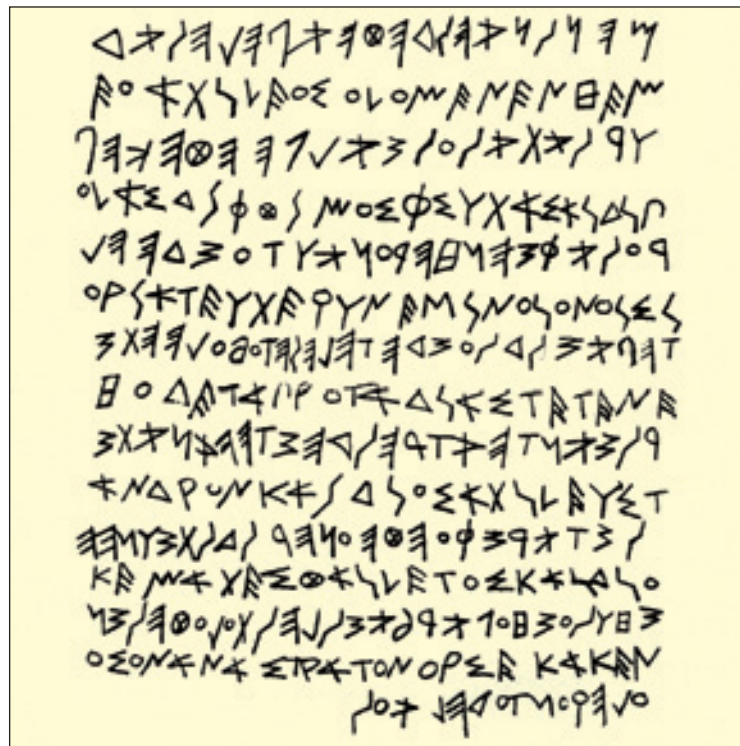
Παραλείποντας προσώρας το πού μπορεί να δημιουργήθηκε, σκόπιμο είναι να δούμε πώς θα πρέπει να ήταν περίπου το πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο (Uralphabet). Κατ' αρχήν

2. «Όμηρος ο δοξασμένος ποιητής», εκδ. Ν. Θησέα, 1811, Βιβλιοθήκη «Κοραΐς».

δεν υπάρχει σοβαρή αμφιβολία ότι το ελληνικό αλφάβητο προέκυψε από την υιοθέτηση και την προσαρμογή του συμφωνικού φοινικικού αλφαβήτου, ώστε να αποδοθεί γραπτά η ελληνική γλώσσα.⁹ Συνεπώς, ως πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο θα πρέπει να αναζητηθεί ένα αλφάβητο που να βρίσκεται όσο πιο κοντά γίνεται στο φοινικικό του πρότυπο.

Συνήθως γίνεται δε-

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἄχιλλῆος
 οὐλομένην, ἣ μυρὶ Ἄχαιοις ἄλγε' ἔθηκε,
 πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
 ἠρώων, αὐτοὺς δὲ ἔλωρια τεύχε κύνεσσιν
 οἴωνοῖσσι τε πᾶσι, Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή,
 ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε
 Ἄτρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἄχιλλεύς.
 Τίς τ' ἄρ σφωε θεῶν ἕριδι ξυνένηκε μάχεσθαι;

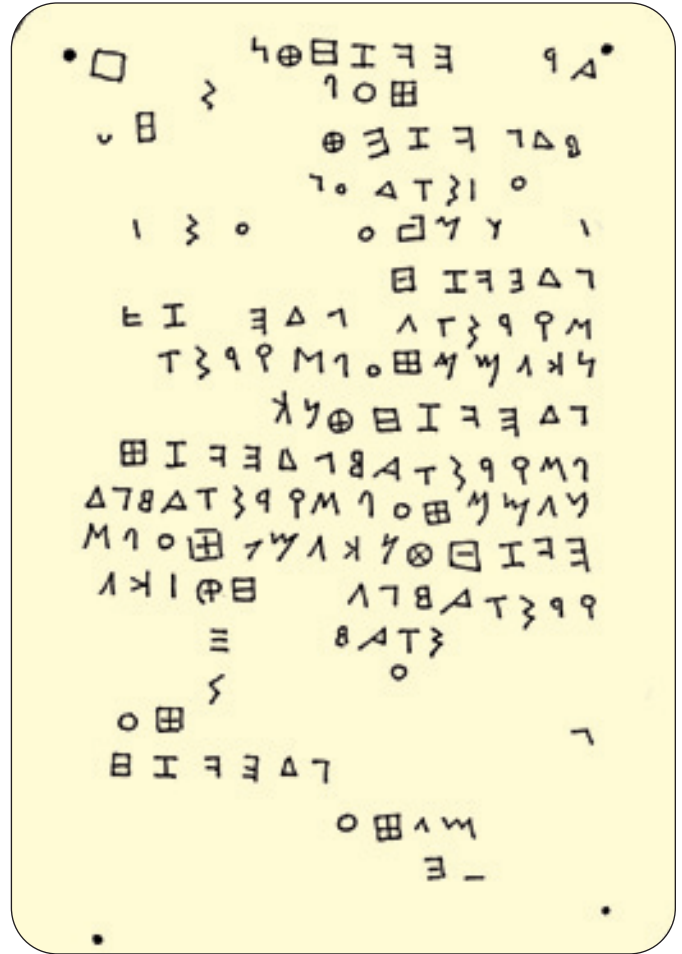
3. Οι πρώτοι στίχοι της *Ιλιάδας*, γραμμένοι σε ένα υποθετικό αλφάβητο (σύμφωνα με τον B.P. Powell).

κτό ότι η προσαρμογή στην ελληνική γλώσσα ακολούθησε δύο φάσεις: Μία που περιείχε τα 22 γράμματα του σημαντικού προτύπου από το *άλεφ* ως το *ταυ*¹⁰ (με την αρχήθεν ελληνική προσθήκη του Υ), και μία δεύτερη κατά την οποία προστέθηκαν τα λεγόμενα συμπληρωματικά γράμματα Φ, Χ, Ψ και Ω (ως παραλλαγή του Ο). Μια τάξη στο χάος των διαφόρων επιχωρίων ελληνικών αλφαβήτων προσπάθησε να βάλει ο Adolf Kirchhoff με το βιβλίο του *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets* ('1863, '1887), υποστηρίζοντας ότι τα ελληνικά αλφάβητα θα πρέπει να καταταχθούν με κριτήριο την παρουσία ή την απουσία των συμπληρωματικών γραμμάτων («nichtphoenikische / neu erfundene / neue Zeichen» τα αποκαλεί) και του ξ. Όπου δε αυτά τα συμπληρωματικά γράμματα υπάρχουν, με βάση τη σειρά αναφοράς τους (Φ, Χ, Ψ/Χ, Φ, Ψ κ.λπ.). Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια κατάρτισε και τον περίφημο χάρτη του των ελληνικών αλφαβήτων (εικ. 5), η δε εκεί κατάταξη ισχύει εν πολλοίς μέχρι και σήμερα. Ο

Kirchhoff θεωρεί ότι παλαιότερα είναι τα αλφάβητα των νησιών Κρήτης, Θήρας και Μήλου, τα οποία περιέχουν μεν τα γράμματα από το Α μέχρι το Τ και Υ, αλλά όχι τα συμπληρωματικά γράμματα («πράσινα» στον χάρτη του). Παρά λοιπόν το γεγονός ότι τα «πράσινα» αλφάβητα δεν ανήκουν στα παλαιότερα από όσα έχουν βρεθεί μέχρι τώρα, η εκτίμηση ότι αυτά θα πρέπει να είναι πράγματι τα εγγύτερα στο φοινικικό πρότυπο εμφανίζεται πολύ εύλογη.¹¹

Παρά την παρουσία του Υ σε όλα τα μέχρι τώρα γνωστά επιχώρια αρχαϊκά ελληνικά αλφάβητα, έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί η άποψη (Szanto, Μαρινάτος, Sophocles κ.ά.) ότι το πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο θα πρέπει να τελείωνε στο Τ, όπως το πρότυπό του. Ήδη μάλιστα, σε ενίσχυση αυτής της άποψης, έχει έλθει στο φως το λεγόμενο «Αλφάβητο του Φαγιούμ» (περ. 800 π.Χ.), που όντως περιέχει μόνο τα γράμματα από το Α έως το Τ¹² (εικ. 4, 6). Φυσικά και εδώ –όπως και σε κάθε περίπτωση που ένα νέο εύρημα ταραξίζει τα βολικά νερά της *communis opinio*– έχουν εκφραστεί αμφιβολίες για τη γνησιότητα του ευρήματος. Όλα αυτά όμως σημαίνουν ότι ένα πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο που να τελειώνει στο Τ είναι κάτι το αναμενόμενο, έστω κι αν η ανάγκη τού Υ προέκυψε πολύ σύντομα.

Συνεπώς το πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο (που κατά τον Rowell δημιουργήθηκε προκειμένου να καταγραφούν τα ομηρικά έπη) θα πρέπει να ήταν ένα αλφάβητο που δεν περιείχε τα συμπληρωματικά γράμματα μετά το Τ, ή, έστω, μετά το Υ. Ούτε βέβαια τα Η και Ω. Σε ένα τέτοιο όμως αλφάβητο είναι αδύνατο να καταγραφούν κατανοητά τα ομηρικά έπη και μάλιστα σε *scriptio continua*.

4. Αντιγραφή της πρόσθιας όψης της αλφαβητικής πινακίδας του Βύρτσμπουργκ (προέλευση: Φαγιούμ).

5. Ο χάρτης του Kirchhoff, με την κατανομή των αρχαϊκών ελληνικών αλφαβήτων.

6. Πινακίδα παρόμοια με εκείνη του Βύρτσμπουργκ, από τη Συλλογή Schøyen. Διαστάσεις 21x13 εκ.

Φυσικά ο Ποιητής, όντας προφανώς άσχετος με την τέχνη της γραφής, δεν θα μπορούσε να «βοηθήσει» τον «γραμματέα» του στην επίλυση των αναφουσμένων τεράστιων προβλημάτων, όπως λ.χ. η καθιέρωση της ιστορικής ορθογραφίας. Δηλαδή στο στάδιο που κατά τα φαινόμενα βρισκόταν το πρωταρχικό ελληνικό αλφάβητο και οι συνθήκες της γραφής κοντά στο 800 π.Χ., η επιθυμία για «standard text» ή για «correct version» των ομηρικών επών, όπως το θέτει ο Powell, ήταν αδιανόητη.

Η φύση των ενεπίγραφων μαρτυριών

Υπέρ της απόψεώς του επικαλείται ο Powell τη μαρτυρία 70 περίπου εκ των παλαιότερων αρχαϊκών ελληνικών αλφαβητικών επιγραφών που χρονολογούνται μέχρι τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Και είναι μεν αληθές ότι σε μερικές από αυτές τις επιγραφές όντως παρατηρούνται ίχνη μέτρου, αλλά αυτό συμβαίνει κυρίως με τις αφιερωματικές επιγραφές, φαινόμενο ευεξηγήτο. Να τονίσουμε πάντως ότι δεν παρατηρούνται ίχνη μέτρου σε επιγραφές που ανήκουν στο α΄ μισό του 8ου αιώνα, δηλαδή στις παλαιότερες μέχρι σήμερα.

Από την εξέταση των παλαιότερων επιγραφών που γνω-

ρίζουμε, προκύπτει ότι η γραφή χρησιμοποιείται: α) για την αναγραφή απλών ονομάτων είτε ως δήλωση παρουσίας, είτε ως άσκηση γραφής, β) για τη δήλωση της ιδιοκτησίας, όπως επιγραφές πάνω σε αντικείμενα, γ) για την αφιέρωση κάποιου αντικειμένου, δ) για να δηλώσει τον κατασκευαστή κάποιου αντικειμένου, ε) ως απόπειρα εκμάθησης ή διδασκαλίας της γραφής (κυρίως *abecedaria*). Όλα δε αυτά τα δείγματα γραφής είναι πάνω σε επιφάνειες που καθιστούν αδιανόητη την καταγραφή των τεράστιων ομηρικών επών.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι αυτές πάνω κάτω ήταν οι χρήσεις της γραφής και στους Φοίνικες,¹³ στους οποίους επίσης παρατηρείται εκτεταμένη χρήση των *οστράκων* ως γραφικής ύλης. Σε καμιά απ' αυτές τις κατηγορίες δεν ανήκει η επική και μάλιστα η ομηρική ποίηση, της οποίας η προφορική φύση δεν αμφισβητείται πλέον σοβαρά από κανέναν. Η επιγραφή στο Νέστορος ποτήριον (εικ. 7) δεν προϋποθέτει γνώση της *Ιλιάδας* σε γραπτή μορφή. Αν δε το κενό της επιγραφής συμπληρωθεί με το *εἰμί* (*Νέστορος εἰμί* κ.λπ.), που είναι και το λογικότερο, όπως δέχονται οι περισσότεροι ερευνητές,¹⁴ ως συνδετικό στοιχείο με την *Ιλιάδα* απομένει ουσιαστικά το όνομα Νέστωρ.¹⁵ Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η συγκεκριμένη επιγραφή στον πρώτο στίχο της δεν αποτελεί εξάμετρο. Η οινοχόη του Διπύλου πάλι (εικ. 8), ξεκινάει μεν εξάμετρικά, αλλά στη συνέχεια το μέτρο χάνεται, όπως άλλωστε και το νόημα.¹⁶ Βλέποντας κανείς την οινοχόη του Διπύλου ή τον σκύφο της Ίσκια (οι αρχαίες Πιθηκούσσεσ) δεν θεωρεί βέβαια ότι αντικρίζει «λογοτεχνία», αλλά κεραμική¹⁷ ενεπίγραφη έστω.

Όπου στις αρχαϊκές επιγραφές υπάρχει μέτρο, αυτό θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι –από την εισαγωγή της γραφής και μετά– στο αφιέρωμα γράφονταν τα οιονεί τελετουργικά λόγια που σε προηγούμενες προεγγράμματα εποχές έλεγε ο αναθέτης.¹⁸ Τα παλαιότερα δείγματα αρχαϊκής αλφαβητικής γραφής που διαθέτουμε είναι στις καλύτερες των περιπτώσεων ελάχιστες λέξεις ή γραμμές. Συχνά πρόκειται για απλά γράμματα, μεμονωμένες λέξεις (συχνά αδιευκρίνιστου νοήματος) ή και τμήματα λέξεων. Σε αυτή την κατάσταση ή και ακόμη πιο ανεξέλικτη, θα πρέπει να βρίσκονται και οι τυχόν ανεύρετες παλαιότερες επιγραφές. Τρομάζει κανείς και να σκεφτεί ακόμη ότι το πρώτο πρώτο δείγμα της ελληνικής αλφαβητικής γραφής θα μπορούσε να είναι τα ομηρικά έπη, ένα γιγαντιαίο σε έκταση –και ποιότητα– προφορικό δημιούργημα. Προσωπικά συμπλέω με την άποψη του Carpenter ότι δεν θα μπορούσαμε να έχουμε ένα ολοκληρωμένο κείμενο της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* πριν από το 560 π.Χ. περίπου.¹⁹

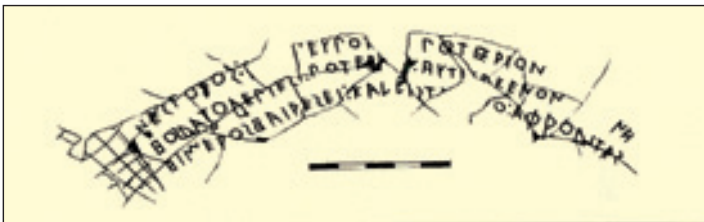
Οι γραμματειακές μαρτυρίες

Η εκτίμησή μας για τις πρώτες χρήσεις της αλφαβητικής γραφής δεν θα πρέπει να περιοριστεί στις, τυχαίες άλλωστε, αρχαιολογικές-επιγραφικές μαρτυρίες. Οφείλουμε να κατα-

φύγουμε και στην αρχαία Γραμματεία, κάτι που παραλείπει ο Powell. Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε ότι η πρώτη αναφορά της γραφής στη λογοτεχνία είναι ένα απόσπασμα του Αρχίλοχου ότι αρχίζει να γράφει *ἀκνυμένη σκυτάλη* (απ. 81 Diehl = 185 West = Σκιαδάς 27).²⁰ Επίσης στη *Βατραχομομαχία*, ένα ψευδοομηρικό έργο του 5ου αιώνα, ίσως και παλαιότερο, ο δημιουργός της αναφέρει ότι «ἀρχόμενος πρώτης σελίδος [...] εἴνεκ' ἀοιδῆς, ἦν νέον ἐν δέλτοισιν ἔμοῖς ἐπί γούνασι θῆκα» (στ. 1-3). Αν μάλιστα θα θέλαμε να είμαστε ακριβέστεροι, μόνο από το 470 π.Χ. και ύστερα κάνουν την αιφνίδια εμφάνισή τους οι αναφορές σε γραφή και ανάγνωση στην ποίηση και την τέχνη.²¹ Επίσης δεν μπορεί να αγνοηθούν οι διάσπαρτες στην αρχαία Γραμματεία πληροφορίες για καταλόγους αρχόντων, ιερειών ή νικητών σε αγώνες, στις διάφορες *ἀναγραφές*.²² Αυτές οι παραδόσεις ανατρέχουν σε χρόνους που συμπίπτουν χονδρικά με την εισαγωγή και διάδοση του ελληνικού αλφαβήτου. Παρέχουν, συνεπώς, μια ένδειξη σχετικά με τις πρώτες χρήσεις της αλφαβητικής γραφής.

Η πρωταρχική χρήση της γραφής και τα «πάρεργά» της

Η άποψη περί δημιουργίας του ελληνικού αλφαβήτου μέσα στα πλαίσια των ελληνοφοινικικών εμποροναυτικών συναλλαγών είναι τόσο εύλογη, που μπορεί να γίνει λόγος για μια «vraie vulgate» ανάμεσα στους ειδικούς.²³ Ακόμη πιο εύλογη είναι η υπόθεση ότι οι Έλληνες πρωτοχρησιμοποίησαν τη γραφή για όποιους σκοπούς τη χρησιμοποιούσαν και οι Φοίνικες.²⁴ Γι' αυτόν το λόγο άλλωστε ως τόποι δημιουργίας του ελληνικού αλφαβήτου αναζητούνται κάποια εμπορικά κέντρα ή μέρη όπου συνυπήρχαν Φοίνικες και Έλληνες (Κύπρος,

7. Ο σκύφος από την Ίσκια και η επιγραφή του (διαβάζεται από δεξιά προς τ' αριστερά). Λόγω των πολλών κενών της επιγραφής, έχουν προταθεί διάφορες αποκαταστάσεις. Μία τέτοια θα μπορούσε να είναι: «Νέστορος [ειμί] εύποτον ποτέριον/ hos δ' αν τόδε πίεισιν αὐτίκα κένον/ ήμέρος hairέσει καλλιστεφάνο Αφροδίτης». Που θα πει: «είμαι το καλόπιστο ποτήρι του Νέστορα/ και όποιος πει από αυτό, αμέσως/ θα τον κυριέψει ο πόθος της καλοστεφανωμένης Αφροδίτης». Μια άλλη, με ανάγνωση του ειμί ως μεν: «Μπορεί μεν το ποτήρι του Νέστορα νάταν καλόπιστο, αλλά όποιος πει απ' αυτό εδώ θα τον κυριέψει ο πόθος της καλοστεφανωμένης Αφροδίτης».

Ρόδος, Κρήτη, Al Mina κ.λπ). Οι Φοίνικες είχαν στους Έλληνες φήμη επιπήμεων εμπόρων, πανούργων και... «μπαταξήδων». Οπότε η χρήση της γραφής παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια στις συναλλαγές μαζί τους. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (1338a) αναφέρει κάποιες χρήσεις των γραμμάτων, μεταξύ των οποίων πρώτα το εμπόριο και την οικονομία (*πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν*). Στο θ 163 της *Οδύσσειας* ο Όμηρος κάνει λόγο για τους *φόρτου μνήμονες*, που δουλειά τους ήταν να γνωρίζουν ποιο φορτίο προορίζεται για ποιον παραλήπτη και σε ποιο σημείο του πλοίου βρισκόταν.²⁵ Η καταγωγή των *μνημόνων* θα πρέπει να αναζητηθεί στο κλείσιμο των συμβάσεων ενώπιον μαρτύρων σε εποχές που δεν γινόταν ακόμη χρήση της γραφής.²⁶ Στις περισσότερες περιπτώσεις οι διάφοροι *μνήμονες* αντικαταστάθηκαν αργότερα από τους *γραμματεῖς*, γραφείς και αρχειοφύλακες. Η ίδια η ταχεία διάδοση της ελληνικής αλφαβητικής γραφής στην αρχαϊκή εποχή σε μέρη που γειτονεύουν με τη θάλασσα

οφείλεται ακριβώς στη δυναμική των εμποροναυτικών συναλλαγών (Θουκ. 6.2.6: «ἄκρας τε ἐπὶ θαλάσῃ καὶ τὰ ἐπικείμενα νησίδια ἐμπορίας ἔνεκεν»). Ο Theodor Mommsen στη *Römische Geschichte*²⁷ επισημαίνει ότι το αλφάβητο δεν έφθασε στην Ιταλία από τις αγροτικού χαρακτήρα ελληνικές αποικίες, αλλά μέσω των εμπόρων της Κύμης και του Τάραντα.

Η απουσία αρχαιολογικών ευρημάτων εγγράφων εμπορικού χαρακτήρα, κάτι που επισημαίνει ο Powell (σ. 181), εξηγείται εύκολα με την εντελώς εύλογη υπόθεση της χρήσης φθαρτών υλικών (δέρματα, σανίδες, κηρωμένοι πίνακες, ίσως και πάπυρος). Οι Φοίνικες δεν ήταν αυτό που λέμε «άνθρωποι των γραμμάτων». Έμποροι και μεταφορείς εμπορευμάτων ήταν, που διέτρεχαν το Αιγαίο και τη Μεσόγειο,

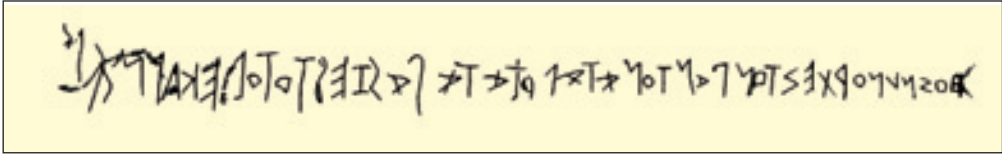
θάλατταν πονηροδιδάσκαλον. Όμως, παρά την αποστροφή του σύγχρονου δυτικού εγγράμματου, η γένεση της γραφής –όπως διδάσκει η παγκόσμια ιστορία της– οφείλεται ακριβώς στους «λογιστές», τους «φορατζήδες» και τους εμπόρους. Ο Powell δεν μπορεί να αρνηθεί τη χρήση των φθαρτών υλικών στο εμπόριο, αφού σε μια τέτοια ύλη (πάπυρος) θεωρεί ότι καταγράφηκαν το πρώτον τα έπη του Ομήρου.

Τέλος, υποστηρίζοντας ότι η αλφαβητική γραφή επινοήθηκε προκειμένου να καταγραφούν η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, οφείλει να δεχτεί ότι το αλφάβητο επινοήθηκε σε μια εποχή που η *Οδύσσεια* υπήρχε. Οι ειδικοί όμως θεωρούν την *Οδύσσεια* έργο νεότερο κατά 30 με 100 χρόνια από την *Ιλιάδα*. Ο συγγραφέας παρακάμπτει το πρόβλημα χρονολογώντας την *Οδύσσεια* στα 800-775 π.Χ. Σε άλλη θέση ο Powell, με την ευκαιρία της κριτικής ενός βιβλίου του Gregory Nagy²⁸ αναφέρει ότι «αν κάποιος θέλει να προτείνει απόψεις που να συζητηθούν, οφείλει να προσκομίζει ισχυρά και σημαντικά στοιχεία». Νομίζω ότι τη συμβουλή αυτή δεν την ακολουθεί ο ίδιος, προβάλλοντας τη συγκεκριμένη θεωρία.

Συνοψίζοντας

Η ιστορία της γραφής δείχνει ότι η γένεσή της οφείλεται σε απογραφικούς, φορολογικούς, λογιστικούς και εμπορικούς λόγους. Αυτή ήταν η χρήση της Γραμμικής Β και στους Μυκηναίους. Οι χρήσεις της γραφής για την επιστήμη και τη λογοτεχνία έπονται χρονικά. Η εκτεταμένη χρήση του ποιητικού λόγου αρμόζει σε προφορικές κοινωνίες (oral societies) και μια τέτοια κοινωνία ήταν χονδρικά η ελληνική μέχρι τις αρχές του 5ου αιώνα. Ο ποιητικός είναι ο λόγος που έχει λιγότερο ανάγκη τη γραφή. Ο ίδιος ο Όμηρος, είτε δείχνει φόβο για τη «γραφή», την οποία θεωρεί μάλλον δόλιο μέσο (*σήματα λυγρά*, Z 168), είτε την περιφρονεί (*φόρτου μνήμονες*, θ 163). Δεν θα εμπιστευόταν λοιπόν τα έπη «του» σε ένα τέτοιο μέσο, που άλλωστε θα υπονόμει το μονοπώλιο της τέχνης του. Αλλά γιατί να κάνει κάτι τέτοιο; Για να τα διαβάσουν οι άλλοι; Τότε δεν υπήρχαν αναγνώστες. Για να τα «θυμάται» ο ίδιος; Ούτε που χρειαζόταν. Για να μείνουν τα έπη του ως γραπτό μνημείο στις επόμενες γενιές; Αυτό προϋποθέτει μνημειακή χρήση της γραφής, φαινόμενο μεταγενέστερο.

Ο ίδιος ο Albert Lord, έχοντας την εμπειρία των βαλκάνιων *γκουσλάρων*, παραδέχεται με ειλικρίνεια ότι δεν μπορούμε να βρούμε καμία απάντηση στο ερώτημα γιατί κάποιος να ζητήσει από τον Όμηρο να του υπαγορεύσει 27.000 εξαμετρικούς στίχους.²⁹ Ο λυρικός Σιμωνίδης ο Κείος, πολλές γενιές υστερότερος του Ομήρου, δίδασκε τη μνημοτεχνική και δεν κατάρτισε ποτέ μια συλλογή των όντως έξοχων επιγραμμάτων του (είδος κατ' εξοχήν μνημειακό). Πίστευε

8α-γ. Η περίφημη οينوχόη του Διπύλου και η επιγραφή της (βαίνει από τα δεξιά προς τ' αριστερά): «*χος νυν ορχεστον πάντων αταλότατα παίζει το τόδε καλμιν...*». Το νόημα είναι ότι την κανάτα θα την πάρει ο χορευτής που χορεύει πιο χαριτωμένα. Η συνέχεια της επιγραφής είναι ακατανόητη. Σχετικά έχουν προταθεί διάφορες συμπληρώσεις. Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι έχει γραφτεί από δύο άνδρες, από τους οποίους ο ένας ήξερε και ο άλλος δεν ήξερε να γράφει.

μάλιστα ότι η ποίηση και το τραγούδι επιζούν περισσότερο από μια απλή επιγραφή.³⁰ Διαβάζοντας προσεκτικά το *Περί του μη χρᾶν νῦν ἔμμετρα τὴν Πυθίαν* του Πλουτάρχου, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι το μέτρο (ως βοηθητικό της μνήμης) βαθμιαία έπαψε να χρησιμοποιείται από τότε που οι χρησμοί άρχισαν να δίδονται γραπτά. Ο Στράβων δίνει μια πολύ καλή εξήγηση για την παύση της κυριαρχίας του ποιητικού λόγου, την *λύσιν τοῦ μέτρου* και την έλευση στο προσκήνιο του γραπτού πεζού λόγου.³¹ Ο Eric Havelock, στο βιβλίο του *The Muse Learns to Write* και αλλού, έχει κάνει μια εξαιρετική σύνθεση για τη μετάβαση από την προφορική ποιητική δημιουργία στη χρήση του γραπτού λόγου στην αρχαία Ελλάδα.

Όλα αυτά υποδηλώνουν ότι τα έμμετρα επιγραφικά

β

γ

ευρήματα τα οποία επικαλούνται ο Powell και οι οπαδοί των πρωτείων της «λογοτεχνικής» χρήσης της γραφής, αποτελούν *πάρεργα*³² σε σχέση με τις πρώτες χρήσεις της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο, που θα πρέπει να αναζητηθούν στις εμποροναυτικές συναλλαγές. Ο Όμηρος υπήρξε ο μέγιστος ποιητής, ουσιαστικά ο δημιουργός του ελληνικού έθνους (Πλάτ., *Πολιτ.* 606e). Αν η δημιουργία της ελληνικής αλφαβητικής γραφής οφειλόταν στην επιθυμία του ποιητή να καταγράψει (γιατί;) τα έπη του, κάποια πληροφορία ή ίχνος της θα παρέμενε στην αρχαία γραμματεία. Αντίθετα, η αρχαία γραμματεία κάνει λόγο για συλλογή και καταγραφή των επών στην εποχή του Πεισιστράτου, στην οποία θα πρέπει να οφειλούμε εν πολλοίς τη γραπτή μορφή των επών, όπως τα ξέρουμε σήμερα.

Επιλογικά

Οπωσδήποτε η έκταση των ομηρικών επών τρομάζει, και ο σημερινός άνθρωπος της Δύσης, ο δυναστευόμενος από την αλφαβητική γραφή,³³ δυσκολεύεται να δεχτεί ότι αυτά διατηρήθηκαν στη μνήμη του ποιητή και των προ αυτού ομοτέχων του. Αρωγός του αιοδού είναι η Μούσα, κόρη της Μνημοσύνης. Οι αποδείξεις που προσκόμισε ο Milman Parry, αυτός ο Δαρβίνος των ομηρικών σπουδών, έδειξαν ότι ο προφορικός επικός ποιητής δεν είχε ανάγκη τη γραφή, αφού η στατικότητα και η παγίωση ήταν πράγματα άγνωστα ή και «εχθρικά» προς την τέχνη του.³⁴ Η γραφή εισήλθε αθόρυβα στη γεωμετρική Ελλάδα, όχι για να χρησιμοποιηθεί από ή για τον Όμηρο και τη λογοτεχνία γενικότερα. Οι λογοτεχνίες όλων των λαών ξεκίνησαν προφορικά· και σ' αυτό οι Έλληνες δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Η ποίηση και το τραγούδι είναι πρώτιστα λόγος και μετά κείμενο. Η γραφή δεν υπήρξε παρά ένα *συμβάν* μέσα στην ιστορία του ποιητικού λόγου. Η αλφαβητική γραφή όχι μόνο δεν μπορεί να υπηρετήσει τα ομηρικά έπη στην αυγή της εμφανίσεώς της στην Ελλάδα, αλλά αντίθετα, όσο η χρήση της γραφής διαδιδόταν, τόσο η επική ποίηση έφθινε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ο συγγραφέας ασχολείται με τις γραφές του Αιγαίου, καθώς και με τις σχέσεις προφορικού και γραπτού λόγου.

¹ Πβ. τον πρόλογο του Alan Wace στο M. Ventris / J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, ιδ. σ. xxvii.

² Βλ. ήδη A. Parry (επιμ.), *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*, New York - Oxford 1987.

³ F. Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*, Λιψία 1878, II.140 (In Ketten tanzen).

⁴ A.B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge Mass. 1960, 124 επ., 149.

⁵ Για το ζήτημα βλ. αντί πολλών A. Heubeck, *Schrift*, στη σειρά «Archaeologia Homeric», Göttingen 1979, σ. 182 και σημ. 939.

⁶ M. Detienne, *Η ανακάλυψη της μυθολογίας*, μτφρ. Μ. Γίωση, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2006, σ. 66. Ο Fustel de Coulanges στην Εισαγωγή του *La cité antique* (1864) τονίζει πως φρόνιμο είναι, όταν μελετάμε τους αρχαίους λαούς, να μη σκεπτόμαστε τον εαυτό μας.

⁷ Ο Πλάτων (*Φαίδρ.* 275c, πβ. 277d) αρνείται ότι η γραφή παρέχει οποιαδήποτε βεβαιότητα. Για το ζήτημα, βλ. A. Ford, *The Origins of Criticism*, Princeton 2002, σ. 245.

⁸ Και ναί μεν τα ΧΣ για την απόδοση του Ξ απαντώνται σε δύο επιγραφές του 5ου αιώνα από την Ερέτρια, αλλά εκεί πρόκειται μάλλον για αττικές επιγραφές. Βλ. L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1960, σ. 79-80.

⁹ Γιατί επικρατεί στην επιστήμη αυτή η άποψη, βλ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, «Ο Κάδμος και η προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου», *Corpus* 60 (2005), σ. 16-23. Για κάποιες φωνασκούσες «αντιρρήσεις», Χ.Ε. Μαραβέλιας, «Αλφαβητικός αντισημιτισμός», *Ο Πολίτης* 148 (2006), σ. 14-28.

¹⁰ Η φράση «τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ» της *Αποκάλυψης* του Ιωάννη, που δηλώνει την αρχή και το τέλος, αποτελεί μεταφορά στην ελληνική του ιουδαϊκού «από το ἄλφ ως το ταυ». Πβ. W.S. Allen, *Vox Graeca*, Cambridge 1987, σ. 173.

¹¹ Σύμφωνα με την Jeffery (*ό.π.*, σ. 310), το αλφάβητο της Κρήτης είναι «το εγγύτερο από όλα προς το φοινικικό».

¹² Για το ζήτημα βλ. A. Heubeck, «Die Würzburger Alphabettafel», στο *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* NS 12 (1986), σ. 7-20· R.D. Woodard (επιμ.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient*

Languages, CUP, 2004, σ. 656-657· *Ιστορία της Γραφής*, κατάλογος έκθεσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 2002, συνεργασία των Πανεπιστημίων Αθηνών – Βύρτσμπουργκ, ΥΠΠΟ και Επιγραφικού Μουσείου, αρ. 29.

¹³ Πβ. P. Friedländer / H.B. Hoffleit, *Epigrammata*, 1948 (ανατ. Chicago 1987) σ. 7 και σημ. 1, όπου και σύμφωνη γνώμη του W.F. Albright. Βλ. επίσης A.W. Johnston, «The extent and use of literacy: The archaeological evidence», στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation*, Stockholm 1983, σ. 63-68:67· M. Lombardo, «Marchands, transactions économiques, écriture», στο M. Detienne (επιμ.), *Les savoirs de l'écriture en Grèce ancienne*, Lille 1988, σ. 159-187:173.

¹⁴ Βλ. τις διάφορες απόψεις στο R. Meiggs / D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, Oxford 1984, Nr. 1. Πβ. A. Heubeck, *Die homerische Frage*, Darmstadt 1988, σ. 223.

¹⁵ Το *ἴμερος αἰρήσει* ενδεχομένως υποδηλώνει γνώση της ομηρικής φόρμουλας *ἴμερος αἰρήει* (πβ. T.B.L. Webster, *From Mycenae to Homer*, Λονδίνο 1977, σ. 210), αλλά, όπως ήδη αναφέραμε, δεν προϋποθέτει το έπος σε γραπτή μορφή.

¹⁶ Για προταθείσες απόψεις σε ό,τι αφορά τη συνέχεια, βλ. G. Annibaldis / O. Vox, «La più antica iscrizione greca», *Glotta* 54 (1976), σ. 223-228. Βλ. επίσης Y. Duhoux, «Observations sur l'oenochoé du Dipylon», *Kadmos* 30 (1991), σ. 153-169. Ο Powell στο άρθρο του «The Dipylon Oinochoe and the spread of literacy in eighth-century Athens», *Kadmos* 27 (1988), 65-86:77, αφού εικάζει την παρουσία κάποιου ασιδού στο διαγωνισμό χορού, βραβείο του οποίου αποτέλεσε η περιήφιμη οinoχόη, σημειώνει τα εξής ορθά: «Είναι εξαιρετικά απίθανο ο ίδιος ο ασιδός να έγραψε τα λόγια του [που ανήγγειλαν το βραβείο], γιατί αυτός θα είχε ελάχιστο ενδιαφέρον στη δύναμη της γραφής να διατηρεί το λόγο του ανθρώπου [...] Ο ασιδός ήταν ένας επαγγελματίας διασκεδαστής, η τιμή του οποίου προερχόταν από το άμεσο χειροκρότημα των ακροατών του, και όχι από την υποθετική ευχαρίστηση ενός άγνωστου (και σε μια μη-εγγράμματη κοινωνία αδιανόητου) μακρινού αναγνώστη» [H έμφαση δική μου].

¹⁷ Πβ. B. Patzek, *Homer und Mykene. Mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung*, München 1991, σ. 157.

¹⁸ R. Thomas, *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Δ. Κυριτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996, σ. 78.

¹⁹ R. Carpenter, «The Antiquity of the Greek Alphabet», *AJA* 37 (1933), σ. 8-29:29, και G. Pfohl (επιμ.), *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der griechischen Schrift*, Darmstadt 1968, σ. 1-39.

²⁰ «Ἐρέω τιν' ὑμῖν αἶνον, ὃ Κηρυκίδη, ἀνυμμένη σκυτάλη» = διφθέρινη επιτολή με θλιβερό περιεχόμενο. Η λέξη *σκυτάλη* σήμαινε αρχικά ένα κομμάτι δέρμα (πβ. *σκύτος*) που έφερε ένα γραπτό μήνυμα (Κ. Σιαμάκης, *Γραφικά, Θεσσαλονίκη* 1988, σ. 81-2, και M. Guarducci, *Epigrafia Graeca I*, Roma 1995, σ. 442). Ο Αρχιλοχος από πολλούς –μεταξύ των οποίων και ο Powell– θεωρείται προφορικός ποιητής.

²¹ R. Pfeifer, *Ιστορία της Κλασσικής Φιλολογίας*, μτφρ. Π. Ξένος κ.ά., τόμ. Α, έκδ. Ακαδ. Αθηνών, 1972, σ. 30.

²² Βλ. αντί πολλών G. Busolt, *Griechische Geschichte*, τόμ. I, Gotha 1893 (ανατ. Hildesheim 1967), § 12, σ. 579-583.

²³ Lombardo, *ό.π.*, σ. 166. Βλ. επίσης, W. Harris «Writing and Literacy in the Archaic Greek City» στο *ENEPTEIA, Festschrift H.W. Pleket*, Amsterdam 1996, σ. 57-77, και M. Gagarin, *Writing Greek Law*, CUP, 2008, σ. 40.

²⁴ Πβ. K. Robb, *Literacy & Paideia in Ancient Greece*, Oxford UP, 1994, σ. 44: «Μέχρι το τέλος του 7ου αι., οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τα φοινικικά γράμματα για να κάνουν ό,τι οι Φοίνικες έκαναν μ' αυτά για πολλές γενιές».

²⁵ J. Velissaropoulos, *Les nauclyères grecs*, Genève - Paris 1980, σ. 84, και Lombardo, *ό.π.*, σ. 174. Πολύ πιθανώς εδώ πρόκειται για κάποιον *σημειωτή*. Κατά τον Ευστάθιο (1.289.3): «Μνήμων δὲ φόρτου, ὁ γραμματεὺς ἦτοι ἀποσημάντωρ διὰ γραμμάτων. ἦ καὶ ἄλλως, λογιστίς. ἐπιμελητής». (Πβ. Ξενοφ. *Οικον.* 8.12-15). Ο ποιητής χρησιμοποιεί τη λέξη *μνήμων* «διὰ τὸ ἀπείρως ἔχειν γραμμάτων». Σύμφωνα με τον σχολιαστή, «ἦ δὲ κρήσις παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἔχει, τὸν γραμματέα καὶ τὸν ἐπιμελητὴν μνήμονα καλεῖσθαι». Η

λέξη *μνήμων* δεν αποκλείει ένα περιβάλλον γραφής. Πβ. Αισχ. *Προμηθ.* 789: «ἐγγράφου σὺ μνήμοσιν δέλτοις φρενῶν».

²⁶ G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, τόμ. I.1, Μόναχο 1920, σ. 488.

²⁷ Βιβλίο 1ο, κεφ. 14.

²⁸ *Bryn Mawr Classical Review*, 21.3.1997.

²⁹ Lord, *ό.π.*, σ. 154.

³⁰ Πβ. Thomas, *ό.π.*, σ. 77· C.M. Bowra, *Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση*, τόμ. Β, μτφρ. Ι.Ν. Καζάζης, Αθήνα 1982, ΜΙΕΤ, σ. 115, 140-141.

³¹ «Πρώτιστα γὰρ ἡ ποιητικὴ κατασκευὴ παρήλθεν εἰς τὸ μέσον καὶ εὐδοκίμησεν· εἶτα ἐκείνην μιμούμενοι, λύσαντες τὸ μέτρον [...] συνέγραψαν οἱ περὶ Κάδμον καὶ Φερεκύδη καὶ Ἑκαταῖον» (1.2.6). Παρατηρητέο ὅτι ο Γεωγράφος χρησιμοποιεῖ τὸ *συνέγραψαν* μόνο ὅταν αναφέρεται στους πεζογράφους καὶ ὄχι στους ποιητές.

³² Ἐτσι, Heubeck, *Schrift*, *ό.π.*, σ. 151, καὶ Lombardi, *ό.π.*, σ. 170.

³³ Ο F. de Saussure, στα *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, κάνει λόγο για τὴν «τυραννία τοῦ γράμματος» (*la tyrannie de la lettre*) καὶ ο Roy Harris στο *The Origin of Writing*, London 1986, κεφ. 2, για τὴν «τυραννία τοῦ αλφαβήτου». Γράφει ο Harris: «Ἡ τυραννία τοῦ αλφαβήτου ἀποτελεῖ μέρος ἐκείνης τῆς προκατάληψης υπέρ τῆς γραφῆς ποῦ εἶναι βαθιὰ ριζωμένη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐκπαίδευση. Ενθαρρύνει τὸ σεβασμὸ για τὸν γραπτὸ λόγο ἐναντι τοῦ προφορικοῦ, καὶ τὸ σεβασμὸ για τὸ βιβλίο [...] ὡς φύλακα καὶ τῆς γλώσσας καὶ τῆς σοφίας τῶν παλαιότερων ἐποχῶν».

³⁴ Εντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴν εσωτερικὴ ἀνάλυση τοῦ κειμένου ἐνὸς ἐπικοῦ ποιήματος ποῦ συντέθηκε διὰ τῆς γραφῆς, ἔστω κατ' ἀπομίμηση τοῦ Ομήρου. Ὅπως συμβαίνει λ.χ. με τὰ *Αργοναυτικά* τοῦ Απολλωνίου τοῦ Ρόδιου.

Homer and the Art of Writing

Ch.E. Maravelias

The question of writing is a key issue of the so-called Homeric Question(s). In the recent years much debate has been caused over the challenging theory of the American professor B.P. Powell, that the Greek alphabet was specifically invented in order to write down Homeric poetry, with Homer himself doing the dictation. This article examines the functionality of a “Homeric” alphabet proposed by professor Powell, while focusing on the extremely poor state of the Greek script throughout the 8th century BCE; i.e. in Homer’s own century. The reasonably accurate rendering of Homeric epic in Powell’s alphabet is considered more or less impossible; mainly because of the incompleteness of the Greek script of the period, the apparent lack of sufficient writing materials and/or surfaces and, in many case, due to the fact that Homeric poetry was the oral product of an oral society. Thus epic poetry not only did not need writing, but –on the contrary– the art of writing proved to be “hostile” to the Greek epic. The author, a student of the early Greek writing systems, argues that the first normal use of the Greek alphabet was to facilitate the Greco-Phoenician shipping and commercial contacts on the Greek side of the business. The use of writing by the Greeks for literary and scientific ends comes later, as it happened everywhere in the history of writing.